

Dolaşıq düşmüş çillə tellərini açıb nizamlamaq üçün pəstəkar baş və şəhadət barmağının ucu ilə tellərin müəyyən qismini tutub ehməlcə dartır və qəflətən buraxır. "Pəzvurma", yaxud "dükçatma" adlanan bu əməliyyat nəticəsində çillə telləri nizama düşürdü. Toxuma prosesində sınımış tellər çitrə (ağac yapışqanı) və pürüz (ipək qırıntısı) vasitəsilə uc-uca calanıb öz yerinə salınırdı. Pəstəkarın icra etdiyi bu əməliyyat "pürüzləmə" adlanırdı.

İpək parça istehsalının həlledici mərhələsi "putatma" adlanan *toxuma* prosesindən ibarət idi. Bu işlə bilavasitə kargər, bəzən isə şərbaf özü məşğul olurdu.

Bunun üçün şərbaf özü, yaxud kargər dəzgahın oturacağında əyləşib təkən vasitəsilə nirləri endirib-qaldırdıqca çillə çarpazlarının alt və üst tayları aralanıb "ağız açır". Bu anda o, məkiyi sağ əli ilə sola və ya əksinə ötürməklə, lülədən çözlənib açılan ara ipəyini çarpaz taydarının arasına salır və dəftin vasitəsilə vurub qabağa gətirirdi. Sonra sağ ayağını basmaqla, növbəti nire lingələrini aşağı endirib, çillə taylarına yenə də "ağız" açırdı. Bu dəfə o məkiyi sol əli ilə sağa atır və ara ipəyi növbəti çarpazın ağzına düşən kimi dəftini özülə tərəf dartmaqla ipək telini əvvəlkinin yanına sıxlaşdırırdı.

Bu qayda ilə putatma, yəni toxuma əməliyyatı davam etdirilirdi. Çillə telləri müəyyən qədər toxunandan sonra pəlkeş vasitəsilə nəvərd fırladılaraq hazır hissə ona dolanırdı. Parçanın toxunmuş hissəsi nəvərdə xeyli dolandıqda kargərin işləməsinə mane olurdu. Ona görə də parçanın hazır hissəsi kəsilib götürülürdü. Dəzgah yenidən nizamlanandan sonra toxuma əməliyyatı öz qaydası ilə davam etdirilərək, 150-200 m uzunluğunda olan bir "bəstən iş" in çilləsi tamam toxunub başa çatdırılırdı.

TİKMƏ SƏNƏTİ

Qədim ənənələrə malik olan Azərbaycan tikmə sənətinin təsvir vasitəsi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Buraya müxtəlif növ sap, parça, muncuq, pilək və s. bədii materiallar daxildir. Tikmə sənətində ən çox rəngli ipək saplar işlədilir. Lakin keçmişdə bu məqsədlə qızıl və gümüşdən kəsilmiş incə tellərdən, ağac qabığı və fil sümüyündən hazırlanmış lövhəciklərdən, metal piləklərdən hətta qiymətli daş-qaşdan da geniş istifadə edilmişdir.

Tikmə sənəti əsrlər boyu qadınların sevimli məşğuliyyəti olmuşdur. Yalnız xırda əmtəə istehsalı səviyyəsinə yüksələndən sonra onunla kişilər də məşğul olmağa başlamışdır.

Azərbaycan tikmələri barədə məlumata IX-XI əsr ərəb müəlliflərinin [244] və klassik şairlərin (Nizami, Füzuli) əsərlərində rast gəlirik.

XIV-XVII əsr Təbriz miniatürlərində təsvir olunan personajların geyimində və bəzi məişət şeylərinin üzərində ornamental təsvirli tikmə nümunələrinə də təsadüf olunur.

XVI-XVII əsr Azərbaycan tikmə sənətinin bəzi nümunələri Moskva Dövlət Silah Palatasında, [245] Moskva Şərq Xalqları Muzeyində [246] və başqa yerlərdə mühafizə olunur.

Orta əsr bədii tikmə sənətinin istehsal mərkəzləri arasında Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı və s. şəhərlər mühüm yer tuturdu. Təbrizdə XVI əsrdə Səfəvi şahlarının xüsusi karxanaları var idi. 1530-cu ildə Şah Təhmasibin kəməzlərindən 20 nəfərinə Təbrizdəki xüsusi toxuculuq karxanasında güləbətin tikmə öyrədilmişdi [247].

XVII əsrdə bədii parça istehsalının Şamaxı əhalisinin əsas peşələrindən birinə çevrildiyini Avropa səyyahı Adam Oleari də xəbər verir [248].

XVIII-XIX əsrlərdə tikmə sənəti əvvəlki mövqeyini itirir, güləbətin, pilək, zərənduz və s. tikmə növləri tədricən aradan çıxmağa başlayır. Bunun müqabilində təkəlduz tikmə ənənələri hələ də davam edirdi. XIX əsrin birinci rübündə Şəkiddə mahud parça üzərində müxtəlif rəngli ipək saplarla təkəlduz tikmə digər sənət növlərini kölgədə qoymuşdu. Bu zaman burada təkə yəhər üzü bəzəyən 22, başmaq üzü bəzəyən 50, püştü üzü tikən 16 dükan fəaliyyət göstərirdi [249].

Peşəkar tikmə ustalarından başqa, həvəskar qadınlar da öz bacarıq və qabiliyyətlərini bu sənətdə sınamışlar. XIX əsrdə görkəmli şairə X. Natəvan bu sahədə xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. X.Natəvanın müasiri Həsənbəy Yüzbaşı onun əl işlərini belə səciyyələndirir: "Bunu nəinki adi bir insan, hətta Şərqi məşhur rəssamlarından olan Mani və Behzad da yarada bilməzdi" [250].

XIX əsrdə tikmə ustaları qanovuz, mahud, məxmər üzərində işləyirdilər. Parçalar əsasən tünd qırmızı, qara, yaşıl, sürməyi, zoğalı rəngdə olurdu. Çəhrayı və bənövşəyi rəngli məxmər parçalardan güləbətin tikmə üçün "yerlik" götürülürdü. Varlılar isə misqalı tirmə üzərində güləbətin sapla naxış tökürdülər.

XIX əsrdə Azərbaycan tikmə sənəti əsasən Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Şəki, Şuşa şəhərlərində cəmləşirdi. Lənkəran, Gəncə, Qazax şəhərlərində tikmə ilə qismən məşğul olurdular. Hər şəhər, qəsəbə özünəməxsus tikmə dəst-xəttinə, bədii üslubuna malik idi. Lakin XIX əsrdə Azərbaycan bədii tikmə sənəti başlıca olaraq iki istiqamətdə: Şəkiddə - qülləbuzluq, Bakı və Şamaxıda isə güləbətin tikmə üzrə inkişaf edirdi [251].

XIX əsrdə bədii tikmənin müxtəlif növləri ilə evlərdə kənd və şəhər qadınları, dükanlarda isə kişilər məşğul olurdu. Təkəlduz dükanlarında peşəkar ustalar (tikməbəndlər) yalnız "təkəlduz"la; evlərdə isə qadınlar bədii tikmənin qalan növləri (güləbətin, xanduz, zərənduz, muncuq, pilək, oturtma, örtmə, cülmə və s.) ilə məşğul olurdu.

XIX əsr Azərbaycan bədii tikmələri içərisində təkəlduz işi xüsusi yer tuturdu. Təkəlduz (burma ilmə) tikmə orta əsrlərdə Şəkiddə geniş yayılmışdı. Təkəlduz tikmədən naxışlar "gözmə və ya doldurma" üsulu ilə icra olunurdu.

Bəzən bu üsullar birgə tətbiq edilirdi. Təkəlduz tikmə üsulunda qarmaq və ya "qüllab" vasitəsilə parçadan xırda dairəciklər, halqalar əmələ gətirilirdi. Bu növ tikmə bəzən "qüllabduzluq" da adlanırdı.

Təkəlduz tikmədə iki sadə alətdən - qasnaq və qarmaqdan (qüllab) istifadə edilir. Hər hansı bir məmulata naxış saldıqda əvvəlcə parçanı qasnağa tarım çəkib onun üzərinə ikinci bir qasnağı kip otuzdururdular. Sonra parçanın üzərinə naxış konturları iynə ilə deşilmiş kağız qoyub, tabaşir tozu ilə naxışın rəddini məmulat və ya parçaya köçürürlər.

Bu əməliyyat qurtardıqdan sonra usta sağ əli ilə sapı üstədən qarmağa ilişdirib, alta verir və qasnağın altından sol əli ilə sapı çəkir. Beləliklə, alınan zəncirəbənzər ilmələr qeyd olunan istiqamətdə gedir və müəyyən olunmuş naxış kompozisiyasını əmələ gətirir.

Güləbətın tikmə üsulu Şamaxı, Şuşa və qismən Naxçıvan şəhərlərində inkişaf etmişdi. Şuşa, Gəncə, Lənkəran qəzalarında da güləbətınli işləmələrə təsadüf edilirdi.

Güləbətın işləmə hamar və qabarıq olmaqla iki cür hazırlanırdı. "Zəminduzı" adlanan hamar tikmə texnikası ilə məmulatı bəzəmək üçün düzbucaqlı çərçivəyə bənzər taxta kargah (dəzgah) və iynədən istifadə edirlər. Müvafiq parça kargaha tarım çəkildikdən sonra, onun üzərinə kağızdan kəsilmiş naxış motivləri- (eskiz) qoyub əvvəlcə adi sapla, sonra isə zərli və ya gümüşü (güləbətın) saplarla paralel surətdə bənd edilirdi.

"Məlihəduz" adlanan qabarıq tikmə növü "örtmə" tikiş üsulu ilə icra olunurdu. Burada saplar bir-birinin yanına paralel və çox sıx bəndlənir. Güləbətın tikmənin bu üsulu haşiyə bəzəyində daha geniş tətbiq edilir. Naxışların parça üzərində bir qədər qabarıq çıxması üçün qalın sap və qaytandan da istifadə edirlər.

Güləbətın tikmədə işlənən qızılı və gümüşü tellər ya xalis halda, ya da ipək, yaxud iplik sapa sarınıb istifadə olunurdu. Saplar metal tellərin rənginə uyğun seçilirdi. Zəruri elastikliyi əldə etmək məqsədilə, tellər xüsusi simkəşlər tərəfindən yüksək əyarlı gümüşdən hazırlanırdı. Qızıl tel almaq üçün gümüşü qızıl suyuna salırdılar. Güləbətın tikmələrin parlaqlığını, naxışların qabarıqlığını artırmaq məqsədilə tünd yerlikdən istifadə olunurdu.

Müxtəlif rəngli xırda muncuqlarla bəzədilən muncuqlu tikmə növündən Şuşa, Gəncə, Şamaxı və qismən Bakı şəhərlərində geyim, xırda məişət əşyalarının zinətində istifadə edilirdi. Muncuqlu tikmə məxmər, qanovuz, şal və qismən kətan parçalar üzərində işlənirdi. İstənilən bir naxış motivini parça üzərinə keçirmək üçün ilk növbədə onun ümumi mühit xətti qeyd edilir, sonra düzülmiş hazır sayılı muncuqları götürüb, lazımı yerə bənd edirlər. Muncuqlar iki üsulla, ya təkbətək, ya da düzüm halında sıra ilə parça üzərinə bənd edilirdi.

Pilək tikmə üsulu ilə taxça, buxarı, güzgü və bəzi məişət örtüklərinin və xırda əşyaların, məsələn, araçqın, yelpik, pul kisəsi, tütün kisəsi və s. bəzəyində tətbiq edilirdi (XXXV tablo).

XXXV tablo, Galabotin tikməsi. 1 – Araqçu; 2 – Təbəkə kisəsi.

Pilək nazik, yastı və dairəvi formada əlvan metal lövhəciklərdən hazırlanırdı. Pilək düzümləri romb, üçbucaq, dairə şəklində müxtəlif həndəsi formalar əmələ gətirirdi. Pilək məmulatı, adətən, iki cür: ya başdan-başa naxış ünsürlərini doldurmaqla, ya da onları yalnız mühit xətləri üzərinə düzməklə hazırlanırdı. Pilək tikmə əsasən parça üzərində (şal, mahud) tətbiq edilirdi.

Milli tikmələrin məhəlli növü olan xanduz başlıca olaraq Lənkəran bölgəsində geniş yayılmışdı. Xanduz tikmə üsulunda iynə, şəbəkəli parça, iki ədəd qasnaq və müxtəlif rəngli ipək, iplik, yun sapdan istifadə olunur. Şəbəkəli parça çox vaxt tikici həvəskarların özləri tərəfindən hazırlanırdı. Bunun üçün kətan parçasının əriş-arğacı sayca təkəmsəyrək çıxarılıb şəbəkə halına salınır. Sonra həmin şəbəkəli parça vasitəsilə məmulat üzərində naxış salınır. Bunun üçün usta əvvəl şəbəkəli parçanı qasnağa kip keçirilmiş məxmər, atlas, ağ, kətan və s. növ parça üzərinə qoyur və əlində olan hazır naxışlı nümunəyə baxaraq rəngli saplarla say hesabı işləməyə başlayır. Tikici yeni ilmə əldə etmək istədikdə iynəni say üzrə şəbəkəli sapdan eninə və bir də uzununa götürür. Çox vaxt iynə şəbəkəyə çəpəki keçirilir.

Örtmə üsulu ilə tikmə texnikası mürəkkəb quruluşa malik kompozisiyalar qurmaq, real üslubda təsvirlər əldə etmək məqsədilə tətbiq edilirdi. Örtmə üsulunda müxtəlif növ saplardan istifadə edilir və bu üsul müxtəlif növ parçalara (şal, mahud, ipək, kətan) tətbiq olunur. XIX əsr Azərbaycan bədii tikmə nümunələri arasında bir və ikiüzlü örtmə üsuluna rast gəlirik. Bu üsulla iriölçülü məişət əşyaları bəzədilirdi.

Oturtma bəzək üsulu ilə ağ və qara yunu bir-birinə oturdub müəyyən təsvir əldə edilmişdir. Keçmişdə saray çadırlarının əsas bəzəyində oturtma tikmə üsulundan geniş istifadə edirdilər. Oturtma əvvəllər keçə, dəri, sonralar müxtəlif rəngli parçaların kəsilib quraşdırılması yolu ilə inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrdə bu üsulla yüküzü, buxarı pərdəsi, süfrə, yaxud tapança qoburu, qılınc qını, yəhəraltı və s. əşyalar bəzədilirdi.

Azərbaycanın bədii tikmə növlərindən biri olan zərənduz (çaxma pilək) zərgərlik sənəti ilə üzvi surətdə əlaqədar olmuşdur. Zərənduz tikmənin təsvir vasitələrini döymə və basma (qəlibkarlıq) üsulu ilə hazırlanmış müxtəlif naxış formaları təşkil edirlər. Bu üsulla naxış kompozisiyası metal lövhəcikləri müəyyən olunmuş naxış sxemi üzrə parçaya bənd etməklə əldə edilir. Üzəri qabarıq naxışlı metal lövhəciklər vəzn etibarilə bir qədər "ağır" olduğundan bu tikmə üsulu üçün məxmər, tirmə, xara və s. kimi ağır parçalar yerlik məqsədilə istifadə edilir. Belə tikməli əşyalar məişətdə taxça, güzgü, buxarı, yük və s. örtüyü kimi istifadə edilir. XIX əsrdə zərənduz tikmə ilə daha çox Şəki, Şamaxı və Lahıda məşğul olmuşlar. Zərənduz metal lövhəcikləri müxtəlif formalı buta, paxlava, üçbucaq, dördkünc, dairə, quş, balıq və s. şəklində hazırlanırdı. XIX əsrdə zərənduz üsulunu qadın üst paltarlarının ətək və yaxalarına qaytanla bərabər tətbiq edirdilər. Buta, gülbuta, gülbənd və s. şəkilli piləkləri paltar yaxasına düzdükdə ona "düymə", "həbbaf" da deyilirdi.